ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 10, Sayı: 124, Ocak 2022, s. 99-115

ISSN: 2148-2489 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.54862>

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date
4.12.2021

Yayımlanma Tarihi / The Publication Date
29.01.2022

Doç. Dr. Deniz AKPINAR

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD.
dakpinar@erzincan.edu.tr

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ADANA'DA SINAİ ALANINDA GELİŞMELER*

Öz

Sultan II. Abdülhamid döneminde Türkiye’de iktisadi ve sınai alanda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeleri Adana Vilayeti örneğinde ortaya koymaya çalışacağız. Tarım ve sanayi alanında önemli atılımlar yapılmıştır. Bu alanlarda istihdam edilecek kalifiye elemanların yetiştirilmesi için eğitim kurumları kurulmuştur. Özellikle sanayi bitkilerinin geliştirilmesi noktasında önemli çalışmalar yapılmıştır. Çukurova’da pamuğun kaliteli ve bol yetiştirilmesi adına ileriye dönük faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Şeker kamışı ve şeker pancarı üretimi arttırılmıştır. Bu dönemde Adana’da bir şeker fabrikası kurulması gündeme gelmiştir. Adana pamuğunun piyasalarda rekabet etmesi için çalışmalar yapılmıştır. Numune tarlalar açılmış ve tohum ıslahı yapılmıştır. Tarımdan yüksek verim almak ve bölgedeki insanları bilinçli tarım yapmaya teşvik etmek adına modern usul ve esaslara göre örnek tarım alanları oluşturmuştur. Tarım arazilerini değerlendirmek için Çukurova Çiftlik-i Hümayun kurulmuştur. Adana’nın bir ziraat bölgesinde olması sebebiyle tarımda makineleşme hızla artmış ve bölgede birçok fabrika kurulmuştur. Tarım ve fabrika makinelerini kullanacak ehliyet sahibi insanlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu makineleri kullanacak kişilere eğitim vermek için şehirde bir sanayi mektebinin kurulması elzem olmuştur. Bu amaçla Adana Mekteb-i Sanayi açılmıştır. Adana’nın, Anadolu’nun önemli sanayi şehirlerinden biri haline

* Bu makale, 22-24 Ekim 2018 tarihinde İstanbul’da gerçekleştirilen “*Vefatının 100. Yılında Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Uluslararası Kongresi*”nde sunulan tebliğin genişletilmiş halidir.

gelmesinde Mekteb-i Sanayi önemli bir görev üstlenmiştir. Adana'da sanayi bitkilerden elde edilen ürünlerin işlenmesi için fabrikalar kurulmuştur. Özellikle dokuma sanayi alanında kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Adana'da kurulan fabrikalar devlet tarafından teşvik edilmiştir. Bu teşvikler daha sonraki dönemlere örnek olmuştur. Adana'daki bu gelişmeler Cumhuriyet Türkiye'si'ne önemli bir bilgi ve tecrübe olmuştur.

Anahtar kelimeler: Çukurova, Pamuk, Fabrika, Mekteb-i Sanayi, Sanayi.

INDUSTRY DEVELOPMENTS IN ADANA DURING THE SULTAN ABDÜLHAMİD II TIME

Abstract

At the time of Sultan Abdulhamid II, important economic and industrial developments were observed. We will try to show these developments using the example of the province of Adana. Educational institutions have been established to train qualified personnel in these fields. In particular, a lot of work has been done during the development of industrial plants. In Çukurova, prospective activities have been carried out with regard to the quality and abundant production of cotton. The production of sugar cane and sugar beet has increased. Meanwhile, the creation of a sugar factory in Adana was on the agenda. Efforts have been made to make Adana cotton competitive in the market. The pilot fields have been opened and the seed has been improved. In order to obtain high yields from agriculture and to encourage the people of the region to a conscious agriculture, exemplary cultivated lands have been built according to modern methods and principles. Çukurova Çiftlik-i Hümayun (Çukurova Imperial Farm) was established to evaluate agricultural land. Due to the fact that the Adana region is an agricultural region, agricultural mechanization has rapidly increased and many factories have been established in the region. People with licenses who would use agriculture and factory machinery were needed. In order to train those who will use these machines, it was necessary to build an industrial school in the city. To this end, Adana Mekteb-i Sanayi (Industrial School of Adana) was opened. As Adana became one of the main industrial cities of Anatolia, Mekteb-i Sanayi (Adana Industrial School) played an important role. In Adana were founded factories for the processing of products from industrial crops. In particular, significant developments have been experienced in the weaving industry. The factories established in Adana were financed by the government. These incentives gave an example for later periods. These developments in Adana have been an important experience for Republican Turkey.

Keyword: Çukurova, Factory, Cotton, Industrial School of Adana, Industry.

GİRİŞ

Adana ovaları yer şekilleri, iklim, toprak ve su kaynakları bakımından insanların yerleşmesine uygundur. Fiziki şartların yanında içtimai ve iktisadi faaliyetlerin yürütülmesinde de büyük

potansiyeli vardır. Adana ve çevresi beşeriyet tarihinin en eski zamanlarından beri insan topluluklarını kendine çekmiştir.¹

Sultan II. Abdülhamid, devleti dağılmaktan kurtarmak amacıyla bir çok alanda yenileşmeye gitmiştir. Bu yenileşme hareketi bu dönem kurumsallaşarak sonraki dönemlerin altyapısını oluşturmuştur. Sultan II. Abdülhamid döneminde özellikle eğitim, ulaşım, tarım, sınai ve üretim alanlarında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ülkeyi dağılmaktan kurtarmak için imar-ı mülk yani ülkede bir çok alanda bayındırlık ve imar faaliyeti başlamıştır. Bu gelişmelerin yaşandığı yerlerden biride Adana Şehri olmuştur.

Çukurova ve çevresine 1865'te Fırka-i islahiye ile konar göçerler iskân edildi. Bu işlem sadece bölgeyi idari ve asayiş noktasında bir düzene sokmak değildi aynı zamanda bölgenin iktisadi potansiyelini de kullanmaktı.² Çukurova çok verimli bir arazi olduğu çoktan fark edilmişti. Buna mukabil bu coğrafyadan zirai olarak pekte yüksek oranda verim alınamamıştı. Yüksek verim alınmamasının nedeni modern tarım usul ve metotların kullanılmamasıydı. Bu bağlamda Sultan II. Abdülhamid döneminde tarım alanlarından yüksek gelir elde edilmesi için gümrük vergileri düşük alet ve edavat ithalatı yapıldı. El kuvveti ve hayvan kuvvetiyle görülen tarım işlerinde makinaya geçilmesi zaruri görülmeye başlanmıştır. Hükümet tarımdan yüksek verim alınması ve bölgedeki insanları bilinçli tarım yapmalarını teşvik etmek adına modern usul ve esaslara göre numune tarım alanları açtı.³ Tarım alanlarından elde edilen ürünlerin işlenmesi adına önemli fabrikalar kurulmuş, tarıma dayalı sanayi gelişmeye başlamıştır.

Çukurova'da Sınai Bitkiler Alanında Çalışmalar

Adana arazisi her nevi mahsul yetiştirmeye müsait oldu çoktan farkına varılmıştı. Haylice şeker kamışı ve şeker pancarı üretilmekteydi. Üretilen bu ürün amacına uygun ve verimli bir şekilde değerlendirilmemekteydi. Fabrikasyon şeker üretimi yapılmamaktaydı. Şeker üretimin yapılması için bir şeker fabrikasının tesis edilmesi istenmiştir. Bu üretimin ülkenin genel menfaatlerine hizmet edeceği düşünülüyordu. Bu fabrikayı kuracak kişiler teşvik edilmesi ve şirket kurmaları kararlaştırılmıştır. Bölgede şeker kamışı ve şeker pancarı ekiminin artırılmasına dönük çalışmalar yapılması ilk olarak 17 Aralık 1869'da gündeme gelmiştir.⁴

Muzaffer Paşazade Fuat Zafer ve Ahmet Paşazade Musa Kazım Beyler 1870 yılından itibaren Adana ve yöresinde yaygınlaşan şeker kamışı tarımı, beraberinde bölgede bir şeker fabrikası yapılmasını da gündeme gelmiştir. Adana Vilayeti dahilinde Çukurova nam arazi-yi haliyede şeker kamışı ve pancar yetiştirerek bir şeker fabrikası ihdas ve inşa edeceklerinden dair Mazhar Paşazade Fuad Zafer ve Ahmed Paşazade Musa Kazım Beyler tarafından 23 Mayıs 1898'de Ticaret ve Nafia Nezareti'ne hariçten getirecekleri alet ve edevatın gümrük resminden istisnasına dair bir arzu hal verilmiştir.⁵ *“Adana'da 10.000 dönüm arazide yetiştirecekleri şeker kamışıyla pancarından on sene müddetle aşar almamak şartı ile şeker imal olunmak üzere bir fabrika inşasına ruhsat itaası Ferik saadetlü Şakir Paşa Hazretleriyle Bağdadi saadetlü Abdülkadir Efendi Hazretleri tarafına istida olunduğu Adana Vilayetine işar olunduğuna bahisle tervici hakkında bazı ifadeyi havi Orman ve Ma'aden ve Ziraat 5 sene varid olan 11*

¹ Süha Günay, Adana Ovaları I. İstanbul Üniversitesi Yayın No 2162, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, S. 67.

² Nuri Yavuz, “Fırka-i İslâhiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri”, *Gazi Akademik Bakış*, c.5, S. 10, Yaz 2012, s. 126.

³ *Salnâme-i Vilayet-i Adana*, s. 244-245.

⁴ B.O.A, ŞD_02114_00019_005, H-1 -02-1287.

⁵ B.O.A, BEÖ_001129_084675_001, H-04-01-1316; B.O.A, ŞD_01212_00022, H-08-03-1316.

Receb 1315(8 Aralık 1897) tarihli ve 194 numaralı tezkire leffen suret-i hazretlerine irsal olunmakla....”⁶ Adı geçen teşebbüsün 1900’da aynı kişiler tarafında gündeme tekrar taşınmıştır.

1861 Amerikan iç savaşı Adana’da pamuk üretiminin dönüm noktası olmuştur. Manchester Cotton Supply Association, Amerikan iç savaşından zarar gören pamuk ticaretine alternatif bölgeler aramıştır. Bu alternatifler içinde Anadolu tarım alanları da bulunmaktaydı. İngiliz tüccarları pamuk üretimi için Adana’da faaliyet göstermeye başladı.⁷ 1900’lerin başında İngiliz tüccarları ülke genelindeki 140.000£ pamuklu malların 100.000£’u üzerinde kontrolü oldu.⁸ Osmanlı Devleti de pamuk üretimini teşvik etti. Adana pamuğu gün geçtikçe Avrupa piyasalarında artarak rağbet görmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti bu durumun devam ederek artması için kaliteli pamuk üretimi için bir dizi tedbir almıştır. Çünkü pamuk üretimi bölge ve ülke menfaati için önemli bir mevkiye gelmeye başlamıştı. Pamuk üretimi geleneksel usul ve kaidelere göre üretilmekteydi. Özellikle çekirdekli ve kabuklu pamuk üretimi yapılmaktaydı. “Pamuk çekirdekli ve zarlı çıkarılmasınca içmaz-ı 'ayn (kabahate göz yummak) olunur ise Avrupaca kıymet ve fiyatı tedenni (düşürülmek) edip bu hal servet-i umumiyenin indirasına (yok olmasına) ve hazine-i celilenin tedenni varidatına (gelirin düşmesine) sebep olduğundan bir tedbir lüzum gerek.” Bu üretim Avrupa piyasalarında Türk pamuğunun piyasa fiyatını düşürmekteydi. Üretici ve devletin geliri azalmaktaydı. Bu durumun önüne geçilmesi için kaliteli pamuk tohumu ekimine önem verilmesine, tohumların değiştirilmesine, tohumların ıslah edilmesine, dönemin zirai usul ve esasların uygulanmasına ve ürünlerin denetiminin yapılması için tedbir alınmaya başlandı. Fransa ve Amerika’dan tohum ithal edildi. Bin kilo Amerikan pamuğu tohumu getirilerek numune tarlalarına ekildi. Numune tarlalarından elde edilen pamuk arzu edilen seviyede olmamıştır. Bu duruma rağmen numune tarlalarında kaliteli pamuk üretim için ekimlere devam edilmiştir.⁹ Fabrika ve üreticiler çekirdekli pamuk balyaları yaptıkları tespit edilmeleri halinde Adana Ticaret mahkemesinin kararları uygulanması ve cezai işlemlerin yapılması 1 Ağustos 1894’te kararlaştırıldı.¹⁰ Bütün bunlar bu dönem için çok anlamlı işlerdi. Türk pamuğunun uluslararası piyasalarda rekabet gücünü artırmak ve daha fazla gelir elde etmek için pamuk ekiminin usul ve esasları hakkında önemli teşebbüsler yapılmıştır. Adana’da 1902 senesinde koza mahsulü az olduğundan çiğit tabir olunan tohumun harice ihracı yasaklanmıştır. Aksi takdirde çiftçi ekim için tohum temin etmekte sıkıntı yaşayacaktı. Çukurova çiftçisi korunmaya çalışılmıştır.¹¹ Adana’nın başlıca mahsulatı olan, memleket için büyük geliri olan pamuğu çeşitli fırsatçıların hilelerinden korumak üzere fabrika mahallerinde memurlar vasıtasıyla muayene ettirmek için gerekli tedbirlerin alınması 14 Ocak 1894’te kararlaştırılmıştır.¹² Böylece Adana pamuğun kalitesi korunmaya çalışılmıştır. Adana’da imal edilen ürünler uluslararası pazarlarda tanıtılması için Şikago Sergisine ürünler 22 Aralık 1892’de gönderilmiştir.¹³ 19. Yüzyılın sonuna doğru Adana pamuğu üretimi artarak gelişmiştir. 20. Yüzyıl başlarında Almanların bölgede tarımsal faaliyetleri yine pamuk üretim

⁶ B.O.A, BEO_001052_078827_001, H-17-07-1315.

⁷ Özlem Yaktı, “Amerikan İç Savaşı ve Adana: Pamuk Tarımının Adana’nın Modernleşme Sürecine Etkisi”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, sayı 54, Bahar 2013, s. 273-296.

⁸ Ümmügülüm Candeğer, İngiliz Konsolosluk Belgelerine Göre Adana (1900-1905). Sosyal Bilimlerde Yeni Araştırmalar-II Berikan Yayınevi Ankara 2019, s. 36.

⁹ B.O.A, A.MKT.MHM, 00727_00021_002, H-06-02-1312.

¹⁰ B.O.A, A.MKT.MHM, 00727_00021_003, H-06-02-1312.

¹¹ B.O.A, ŞD_02723_00028, H-18-10-1320.

¹² B.O.A, DH_MKT_00180_00029_001. H-08-07-1311.

¹³ B.O.A, DH.MKT_02033_000122_001. H-02-06-1310.

miktarında ve kalitesinin artmasında önemli rol oynadı.¹⁴ 1905 yılında, Alman menfaatlerini gözeterek “Deutsch Levantinische Baumwollgesellschaft” adında pamuk ticaretini yönlendiren bir cemiyet kuruldu.¹⁵

Bez Fabrika-i Hümayun'da imal için 150.000 kıyye-i cedid¹⁶ pamuğun Adana ve 50.000 kıyyenin dahi Aydın vilayetinden tedarik edilmesi istenmiştir. Adana vilayetinden 71.187 kıyye pamuk, Aydın'dan 10.000 küsur kıyye pamuk hazırlanmıştır. Bu miktarın fabrikanın kısa bir süre sonra üretimin durmasına neden olacağı bildirilmiş. Adana 120.000 kıyye pamuk hazırlandığı 16 Ağustos 1903'te bildirilmiştir.¹⁷ Adana pamuğu sadece Adana'da kurulan pamuk işletmelerinin ihtiyacını karşılamakla kalmıyor ülkede bulunan önemli mensucat fabrikaların ihtiyacını da karşılamaktaydı. Pamuk Adana şehrinin iktisadi olarak can damarlarından biri olmaya başladı. Adana sanayisi pamuk dokuma sanayisi üzerinden gelişmeye başlamıştır.

Çukurova'da bu yıllarda sadece pamuk numune tarlaları kurulmamıştır. Aynı zamanda bölgede yetiştirilebilecek ekonomik değeri yüksek bitkilerin yetiştirilmesi için numune tarlaları kurulmuştur. 1901'de Adana'ya dut fidanları gönderilmiştir.¹⁸ Ülkenin imarı ve halkın refahını artırmak adına ziraat alanında müesseseler kurulmaya başlamıştır. Ankara Numune Çiftliği, Dağlı ve Çoban Mektebi resmi açılışı kurbanlar kesilerek 6 Mayıs 1895 tarihinde yapılmıştır.¹⁹ Adana'da kurulan bu numune çiftliği (tarlaları), bölgenin tarım alanında yetişmiş kalifiye eleman ihtiyacını karşılamak maksadıyla bir Ziraat Mektebi açılması Haziran 1902 tarihinde gündeme gelmiştir.²⁰ Çiftçilere, içinde bulunulan zamandaki ziraat fennini öğretmek için Adana Vilayeti'nde mevcut olup ıslaha muhtaç bulunan numune tarlasının genişletilerek yatılı ziraat mektebi açılması,²¹ nihayet 1908'de Adana'daki numune tarlasının bir ziraat mektebi haline dönüştürüldü.²² Çukurova'da tarımın geliştirilmesi için çok önemli bir müessese kurulmuştur.

Adana'da tarım ve fabrikada kullanılan alet ve edevat özellikle makineler dışarıdan ithal edilmekteydi. Yerli üretim yoktu. Bu makineler genellikle Avrupa'dan ihraç edilmekteydi. Bu makinelerin alınmasında vergi kolaylığı sağlanmıştır.²³ Bu makineler ile tarımsal üretimde gelişme ve ilerleme kaydedilmiştir. Sanayi mekteplerinde bu tarım makinelerinin üretilmesi gündeme gelmiştir. Sultan II. Abdülhamid, ülkeyi iktisadi dışa bağımlılıktan kurtarmak için bir dizi çalışma başlatarak “Millî Üretimi” teşvik ve himaye etmiştir. 1891'de makinelerin patentini içinde Türk Bayrağı kullanılmasına özen gösterilmiştir. Osmanlı makinelerinin kullanılması teşvik edilmiştir. Bu minvalde Anadolu'da, her bir yerinde yaz günleri kuvvetli rüzgar bulunduğu tarla ve bahçe sulamak, harman dövmek ve saire için “Yeni Osmanlı Yelken

¹⁴ Charles Issawi, The Economic History of the Middle East 1800–1914, London: The Univ. of Chicago Press, Chicago 1966. s. 67.

¹⁵ Malte Fuhrmann: Der Traum vom deutschen Orient. Zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich 1951-1918, Campus, Frankfurt, 2006, s. 349.

¹⁶ 1 kıyye-i a'sârî veya kıyye-i cedîde = 1 kilogram = 1000 dirhem a'sârî olmak üzere metrik sistemdeki yeni okka değeri belirtilmektedir.

¹⁷ B.O.A, BEO_002142_160596_002, H-22-05-1321.

¹⁸ B.O.A, İ.OM, 00007_00016_003, H-08-01-1319.

¹⁹ B.O.A, Y_PRK_OMZ_00001_00087_001, H-12-11-1312. Ankara Numune Çiftliği (Ankara Ziraat Mektebi), Dağlı ve Çoban Mektebi kurbanlar kesilerek, ülkenin imarı ve halkın refahı artırmak için, 6 Mayıs 1895 tarihinde resmi açılışı yapılmıştır. Mektep daha sonra, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, 30 Ekim 1933'te Yüksek Ziraat Enstitüsü adıyla kurulmuş, 1948 yılında da Ankara Üniversitesine bağlanmıştır.

²⁰ B.O.A, 01881_141051_002, H-03-04-1320.

²¹ B.O.A, BEO, 02395_179616_001, H-11-06-1322.

²² B.O.A, BEO, 03333_249947, H-14-05-1326.

²³ B.O.A, I_MMS_0108_004627_005, H-14-03-1307.

Makinası", Malama, patos, samanla karışık tahıl savurma makinası, Selanik bölgesinde bulunan altın madenleri için altın ayıklama makinası, yapılması için 13 Kasım 1891'de Mühendis Kasbah görevlendirilmiştir. Osmanlı topraklarının zenginliğini yerli üretimle değerlendirmek önemli hedeflerinden olmuştur.²⁴ Yerli makine imalatında bu iyi niyet girişimlerine rağmen pek başarılı olmadı. Tarım makinaların büyük bir kısmı ithal edildi. 1880'lerde Adana valisi Abidin Paşa, tarımın modernleştirilmesinde önemli hizmetleri geçmiştir. Bu minvalde Memleket Sandığı kredisiyle 1885'de Çukurova'ya İngiltere'den 6 buharlı pulluk ve 3 buharlı harman makinesi ithal ettirmiştir.²⁵ Amerika Birleşik Devletleri menşeli tarım makinaları Adana'ya 1887 yılında 2 adet, 1888 yılında 5 adet olmak üzere 7 buharlı harman makinası ithal edildi. İlerleyen yıllarda bu sayı yükselmiştir. Lakin önemli sorunlar vardı. Makinaları kullanacak kalifiye elemanın olmaması ve bozulan makinaları tamir edecek usta, alet ve edevatın olmamasıydı. 1900'da Amerikan biçerdöverlerinden 100 adet ithal edildi.²⁶ 1904 yılında Adana'da 1.000'den fazla biçme makinası, 100 buharlı harman makinası, 25 çift buharlı pulluk ve 85 buharlı saban makinası faaliyeteydi.²⁷ 1906 yılında Alman Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft finsa kurumu 2 milyon Frank kredi açarak tarımda makinelaşmayı destekledi. Bölgede üretim 5 yıl içinde iki katına arttı.²⁸

Tablo 1*1895-1905 Yılları Arası Adana'nın Tarım Araçları İthalatı*

<i>Yıllar</i>	<i>Değer (İngiliz Lirası)</i>
1895	2.125
1899	8.760
1900	7910
1901	800
1902	4.845
1903	2.980
1904	2.802
1905	11.700

Kaynak; Donald Quataert, Ottoman Reform and Agruculture in Anatolia 1876-1908, s,167.

İlkbaharda Seyhan ve Ceyhan nehirde su taşkınları olmaktadır. Çukurova'daki verimli arazilere büyük zarar vermektedir. Aynı zamanda kurak mevsimlerde verimli arazilerin sulanması gerekiyordu. Bu sorunlara çözüm bulmak için harekete geçilmiştir. Tarsus, Adana ve Mersin

²⁴ B.O.A, Y_PRK_AZJ_00022_00157_001. H-10-04-1310.

²⁵ Murat Baskıcı, Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870 - 1914 . Ankara Üniversitesi SBF Dergisi , 58 (01) ,2003. DOI: 10.1501/SBFder_0000001620.

²⁶ Ümmügülsüm Candeğer, İngiliz Konsolosluk Belgelerine Göre Adana (1900-1905). Sosyal Bilimlerde Yeni Araştırmalar-II Berikan Yayınevi Ankara 2019, s, 36

²⁷ Charles Issawi, The Economic History of the Middle East 1800-1914, London: The Univ. of Chicago Press, Chicago 1966. s, 68.

²⁸ Remzi Oğuz Arık, *Adana Ticaret Rehberi*, Cihan Biraderler Matbaası İstanbul 1340 R/1924, s, 60.

arasındaki bataklıkların kurutulması ve Seyhun ve Ceyhun nehirleri üzerine sedlerin inşası imtiyazı Sola Efendi'ye verilmesi 1880 tarihinde kararlaştırıldı.²⁹

Mersin-Adana arasına demiryolu yapılmıştır. Bu demiryolunun inşaatı 2 Ağustos 1886 yılında tamamlanmıştır.³⁰ Bu demiryolu faaliyete geçmesiyle Adana pamuğunun Mersin limanı yoluyla dış pazarlara kolaylıkla ulaştırılması düşünülmüştür. Bu düşünce ilerleyen yıllarda hayata geçirilmiştir. Çukurova pamuğu pazarlarda kolaylıkla yer bulmaya başlamıştır. Ulaşım alanında gelişmeler, tarım makinelerinin ithal edilmesi daha kolay hale gelmiştir.

Demiryolunun inşası bölgenin ticaretini önemli ölçüde etkilemiştir. 19. Yüzyılda bir köy yerleşimi olan Mersin demiryolu ulaşımıyla uluslararası bir ithalat-ihracat limanı haline gelmiştir. 1887 yılında iki buçuk saat süren Adana- Mersin demiryolundan taşınan mal miktarı 32.786 ton olmuştur. Bu miktarın 9.591 tonu Adana'dan Mersin'e, 17.673 tonu Mersin'den Adana'ya olmuştur. Ayrıca, devlete ait olan 158 ton mal bedelsiz ve 5.364 ton buğday, arpa ve un da yarı fiyatla taşınmıştır. Aynı yıl taşınan yolcu sayısı da 36.327 kişi olmuştur. 1887 yılında yaklaşık olarak 33.000 ton olan taşınan mal miktarının 1911 yılında 148.000 tona yükselmiştir.³¹

1897-1914 yılları arasında Çukurova'da yetiştirilen pamuk miktarı şu şekilde gerçekleşmiştir: 1897'de 7.000 balya, 1905'de 45.000 balya, 1906'da 50.000 balya, 1907'de 56.000 balya, 1908'de 64.000 balya, 1909'da 76.000 balya, 1910'da 45.000 balya (Ermeni terör olayları nedeniyle üretim düşmüştür), 1911'de 80.000 balya, 1912'de 115.000 balya olarak gerçekleşmiştir. Birinci Dünya savaşı nedeniyle Çukurova'da pamuk üretiminde düşüş yaşanmıştır. Milli Mücadele sonrası yeniden pamuk üretimi artmaya başlamıştır.³² Pamuk alanında yapılan çalışmalar olumlu olmuştur. Her geçen yıl normal şartlar altında pamuk tarımı gelişmiştir.

Çukurova Çiftlik-i Hümayun'un Kurulması

Sultan II. Abdülhamid döneminde tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi için Çiftlik-i Hümayunlar kuruldu. Adana'da Çukurova Çiftlik-i Hümayun, Bursa'da Karacabey Çiftlik-i Hümayun, Kütahya Sancağı'nda Çifteler Çiftlik-i Hümayun, Malatya Sancağı'nda Sultan Suyu Çiftlik-i Hümayun, Bağdat Vilayeti Çiftlik-i Hümayunlar kurulmuştur.³³

Adana'da verimli tarım bölgesini değerlendirmek ve yüksek verim almak adına bir dizi faaliyet sürdürülmüştür. Sultan II. Abdülhamid döneminde tarım ve hayvancılık alanında modern usullerin kullanıldığı Çukurova Çiftlik-i Hümayun kurulmuştur. Bir nevi topraklar kamulaştırılmıştır.³⁴ Çukurova Çiftlik-i Hümayun'un Adalı arazisinde ziraat edecek olanların aileleriyle birlikte iskanlarına izin 30 Kasım 1898'de verilmişti.³⁵ Çukurova Çiftlik-i Hümayun denilen verimli bir bölgeyi birkaç kişinin tasarrufunda bulunduğu ve kişilerin kendi akrabalarının dahi bu bölgede tarım yapmasına mani olduklarını bu durumun adı geçen alanda ziraatin ve tarımın gelişmesine engel olduğu bildirildi. Çukurova Çiftlik-i Hümayun'da ziraatın artırılması ve bölgede bulunan insanların tarım yapmaları, 15 senedir ekip biçilen arazilerin ve

²⁹ B.O.A, Y_A_HUS_00165_00075_001, H-02-09-1297.

³⁰ B.O.A, İ_DH_00998_078843_001, H-03-11-1303.

³¹ ADASO Adana Sanayi Odası, Adana Sanayi Tarihi, Adana 2008, s, 48.

³² 1925 Adana Pamuk Kongresi Zabıt Ceridesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1925, s, 163.

³³ Fuat Bey, "Çiftlik-i Hümayun-u Askeriyelerin Bazı Menazırını Havi Albüm", H. 1320,

³⁴ Abdurrahman Küçük, Kurtuluş Savaşı'nda Yukarı Çukurova, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2013, s, 25.

³⁵ B.O.A, DH_MKT_02141_00014_001, H-15-07-1316 .

kaydı yapılmış toprakların tapularını almaları için bir komisyon teşkil edilmesi kararı 24 Mart 1901'de alındı.³⁶

Adana'da Pamuk Üzerine Kurulan Fabrika ve İşletmeler

Osmanlı Devleti'nde dokuma sanayi alanında ilk modern teknolojiyi Türkiye'ye 1863 yılında iki İngiliz tüccar J.B. Gout ve J. Aldrich tarafından İzmir, Tire, Menemen ve Bayındır'da çırçır fabrikaları kurmaları ile başlamıştır. Adana'da ilk sınai fabrika Justin Daudet tarafından 1864 yılında kurulan çırçır fabrikasıdır. O yıllarda yöredeki ilk modern sanayi işletmesi olan çırçır fabrikası, işçi bulamama ve asayiş sorunları nedeniyle 1875 yılında Ceyhan'a taşınmıştır.³⁷ 1865 yılında J.B. Gout Adana ve Mersin çevresinde dokuma fabrikaları kurması ile İngiliz sermayesi ve tekniği de Çukurova'da görülmeye başladı.³⁸ Çok uzun yıllar İngiliz ailesi tarafından bu fabrika işletildi. Adana'da sanayi alanında kurulan fabrikaları genellikle yabancı yatırımcılar tarafından kurulmuştur.

Milli Mensucat Fabrikası

Milli Mensucat Fabrikası, Adana şehrinde dokuma alanında kurulan ve Cumhuriyet Dönemine intikal eden fabrikalardan biridir. Simyon Oğlu Aristidi'ye, Adana'nın şimendifer istasyonu civarında sahip olduğu 56 dönüm arazinin 12.600 arşın üzerine bir iplik fabrikası ve 15.000 arşın araziye de bir bez farikası ve depoların inşaa edilmesine dair ruhsat 4 Eylül 1906 tarihinde verilmiştir.³⁹ Adana'nın batısında pamuk imaline mahsus fabrikatör Simyon oğlu ve Bodur oğlu tarafından inşa ettirilmiş fabrika için 4 sene zarfından Avrupa'dan tedarik edilecek fabrikanın makinelerinden gümrük vergisi alınmaması 10 seneliğine 27 Eylül 1906'da uzatıldı.⁴⁰ Simyon oğlu ve Bodur oğlu tarafından yapılan fabrika için gerekli alat ve edevatın vergilerin devletin yetkili bakanlıklar tarafından üstlenmesi 25 Şubat 1907'de istenmiştir.⁴¹

Milli Mensucat Türkiye'nin en eski fabrikalarından biridir. Çukurova'da kurulan ilk modern iplik ve dokuma endüstrisi olarak,⁴² 1885 yılında Adana'da Simyanoğlu fabrikasıdır. 1907 yılında Ermeni Simyon evlatlarından Aristidi Kozma tarafından Simyon Fabrikası adıyla kuruldu. Aristidi Kozma'nın 1909'da ülkeyi terk etmesiyle fabrika devlete geçti. İttihat ve Terakki yönetimi 1911'de fabrikanın adını Milli Fabrika olarak değiştirdi. Milli Mücadele döneminde Fransızlar tarafında fabrika işgal edilmiştir. Milli Mücadele sonrasında fabrika Fransızların yönetiminden alınarak yerli müteşebbislere verilmiştir. Fabrika, 1928 yılında Emlak-ı Milliye'ye aitti. 350 beygir kuvvetindeydi. Bu fabrikada yıllık üretim şu şekildeydi: 128.000 paket iplik ve 172.000 top bez üretilmekteydi. 1925 yılı verilerine göre: İplik makineleri, 5.600 mevcut adedi. Bunlardan 4.000 faaliyeteydi. 51 dokuma tezgâhı vardı bunlardan 50 adedi çalışmaktaydı. Üretim, 363.000 kilo iplik üretimi, 756.000 Amerikan bezi üretilmekteydi.⁴³

³⁶ B.O.A, DH_MKT_02465_00002_001, H-03-12-1318.

³⁷ Ceyhan Kaymakamlığı, *Çukurova'nın Yükselen Yıldızı Ceyhan*, Ceyhan Kaymakamlığı, 2000, s. 87.

³⁸ Yurt Ansiklopedisi, 1981, c.1, s.32-33

³⁹ B.O.A, İ_TNF_00016_00002_005, H-09-10-1324. Bazı kaynaklarda fabrikanın 1905 yılında kuruldu bilgisi verilir. Bkz; *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, Matbuat Müdüriyeti, İstanbul 1928, s. 396-397.

⁴⁰ B.O.A, ŞD_01223_00046, H-25-11-1324.

⁴¹ B.O.A, BEÖ_003002_225124_001, H-14-01-1325.

⁴² Hamdi Kara, Çukurova Endüstrisi, "Coğrafya Araştırmaları", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Coğrafya Araştırmaları, Cilt 1-S,2, 1989, Ankara, ss, 193-227.

⁴³ 1925 Adana Pamuk Kongresi Zabıt Ceridesi, s, 94-95.

Adana Milli Mensucat Fabrikası için Nuh Naci tarafından dışarıdan alınan 6150 sterlin, 480.000 İsviçre Frangı ve 401.100 mark mukabilinde makine, motor ve diğer tesisatın ülkeye sokulmasına izin verilmesi hakkında kararname 23.10.1923 tarihinde çıkarıldı.⁴⁴ Adana Milli Mensucat Fabrikası için Mirza Zade, Hasağa Zade tarafından dışardan getirtilen 12.666 mark tutarındaki iplikleri rutubetlendirme tertibatı ve makine gümrük vergisinden muaf tutulması 16.09.1933'te Reis-i Cumhur Atatürk imzasıyla kararlaştırılmıştır.⁴⁵ Fabrika için gerekli makineler devlet desteğiyle dışarıdan ithal edilmiştir.

Tripani Fabrikası

Bölgede pamuk üretimine yönelik uygulamalar olumlu netice vermeye başlamış. Adana'da senelik 40-50 bin balya pamuk üretilmiştir. Avrupa ülkelerinde olduğu gibi usul ve esaslara göre iki fabrika kurulması elzem olmuş.⁴⁶ Adana'da bazı maden mukabilinde biri iplik diğeri bez imalatına mahsus olmak üzere iki fabrika kurulması için Tripani adında birisi Adana vilayetine başvuruda bulunmuştur. Adana vilayeti de Ticaret ve Nafia Nezaretine başvurmuş, bu nezaret konuyu Şura-yı Devlete 19 Nisan 1895'te havale edilmiştir. Tezkere de yer alan bilgilere göre çeşitli çuka ve fason, kaşmir, çeşitli basma, Amerikan bezi, yün, pamuk ipliği, bez, boyalı boyasız çeşitli fes imaline mahsus bir fabrikanın Adana'nın uygun bir yerinde inşa edilmesi için 18 Aralık 1889 tarihinde başvuru yapan Nişan Efendi'nin herhangi bir işlem yapmaması üzerine Nişan Efendiye verilen imtiyazın hükmü kalmamış, bu nedenle de imtiyazın Tripani Efendi'ye verildi. Ayrıca fabrika için lazım olan alet ve edevatın ihraç edilmesi durumunda bu aletlerden gümrük vergisinden muaftı. İnşa edilecek fabrika için vilayet başmühendisliği tarafından tasdik olan zemin etüt ve planları doğrultusunda temellerin kazılmasına müsaade edilmişti. Bununla beraber tesisin kaç atmosfer basınçla çalışacağı gibi ayrıntılı olarak fabrika sahibi tarafından verilecek beyanname hususu üzerinde de durulmuştur. Ayrıca kazılacak her temel için 10 Osmanlı altını harç istenmiştir. 23 Mayıs 1895'te bu ruhsat verilmiştir.⁴⁷ Amerikan bezi gibi çeşitli ürünler ve fes bezi üretilecekti. Ülkenin bu alanda önemli bir ihtiyacı girilecekti.⁴⁸ Hacı Tripani'nin almış olduğu ruhsatnamenin gereğince Adana'da tesis ve inşa edeceği iplik ve bez fabrikası için dışarıdan ithal edilecek alet ve edevatın fabrikada birinci defa tesisi lüzumundan dolayı gümrük vergisinden 22 Ocak 1896'da muaf tutulmuştur.⁴⁹

1895 yılında Adana'da tesis olunan Adana Hamidiye İpek ve Pamuk Fabrikası'nda imal edilen emtianın paketleri üzerine Osmanlı tuğra ve arması konulması gerektiğinin 22 Ekim 1902 bildirilmiş.⁵⁰ Bu işlem kısa bir süre sonra Adana valiliği tarafından yerine getirilmiştir. Osmanlı armasının kullandırılmasının yasal olarak zorunlu hale getirilmiştir. Bu bir nevi markalaşmanın tezahürü olmuştur. Adana İplik Fabrikası'nda Osmanlı arması kullanılmıştır.

Ziraat Bankası Mensucat Fabrikası, 1880'de Adana Eski İstasyon'da kurulmuştur. Mensucaat üretimi yapılmaktaydı. Fabrikanın sahibi Tripani'ydi. Bu fabrikada yılda 180.000 paket iplik ve 118.000 top bez üretilmekteydi.⁵¹

⁴⁴ B.C.A, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI, 030_0_18_01_02_40_75_007, M-23.10.1933.

⁴⁵ B.C.A, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI, 030_0_18_01_02_39_63_001, M-16.09.1933.

⁴⁶ B.O.A, A.MKT.MHM, 00727_00021_007, H-06-02-1312.

⁴⁷ B.O.A, A.MKT.MHM, 00727_00021_006, H-06-02-1312.

⁴⁸ B.O.A, ŞD_01203_00028_003, H-18-11-1312

⁴⁹ B.O.A, BEO_000737_055274_001, H-18-08-1313.

⁵⁰ B.O.A, DH_MKT_00611_00055_002, H-12-08-1320.

⁵¹ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, Matbuat Müdüriyeti, İstanbul 1928, s. 396-397.

Tripani Fabrikası 1925 yılı üretim kapasitesi şu şekildeydi: İplik makineleri adedi; 8.000 adet bunların 3.500 adedi faaliyeteydi. Dokuma dezgah 180 adet bunların 50 faaliyeteydi. 540.000 kilo iplik üretim kapasitesi vardı 202.000 kilo hal-i hazırda üretilmekteydi. 810.000 kilo Amerikan bezi üretilmekteydi.⁵²

Fotoğraf, Trpani kardeşler tarafından kurulan çırçır fabrikası

Kaynak: Varlık, M.B., Emiroğlu K. Ve Türkoğlu, Ö.(2008) Adana Sanayi Tarihi, Adana.

Tripani ve kardeşler tarafından kurulan Adana İplik ve tekstil fabrikası 1927 yılında Ziraat Bankası tarafından satın alınarak 1937 yılında Malatya Bez ve İplik T.A.Ş şirketine devredilmiştir. 5.09.1946 yılında Sümerbank'ça adı geçen şirketten alınarak Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi Adana Bez Fabrikası adıyla Türkiye'ye iplik ve dokuma alanında büyük hizmetler vermiştir.⁵³

Bosnalı Salih Efendi Fabrikası

Bosnalı Salih Efendi, Çukurova'da pamuğu değerlendirerek ülke ekonomisine büyük hizmetler edenler arasındadır. 8 Şubat 1904 tarihinde Paris gibi Avrupa şehirlerinden pamuk, iplik fabrikası ile dakik ve irmik imalatından kullanılmak üzere makineler sipariş edilmişti.⁵⁴ 5 Mayıs 1904 tarihinde bu makinelerden gümrük vergisi alınmaması karara bağlandı.⁵⁵ Adana'da pamuk ipliği, dakik ve irmik imal etmek için Bosnalı Mehmed ve Salih Efendiler tarafından inşa olunacak fabrika için Avrupa'dan ithalatı icap eden alet ve edevatın gümrükten vergisiz geçirilmesine 4 Haziran 1904'te karar verildi.⁵⁶ Bu girişim tekstil alanında önemli bir serüvenin başlamasına da vesile olmuştur. 1884 yılında Adana'ya gelen Bosnalı Salih Efendi Adana'nın ilk fabrikatörlerinden biri olmuştur. Adana'da üretime dönük fabrikaların kurulmasında öncü olmuştur. Adana'da hastane ve cami inşaatı gibi hayır işlerinde önemli hizmetlerinde bulunmuştur. İttihat ve Terakki döneminde bu hizmetlerinden dolayı dördüncü meclidiye

⁵² 1925 Adana Pamuk Kongresi Zabıt Ceridesi, s, 94-95.

⁵³ Sümerbank Genel Müdürlüğü, *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank*, Tisa Matbaası, Ankara 1973, s, 44.

⁵⁴ B.O.A, İ_RSM_00019_00035_002, H-17-03-1322.

⁵⁵ B.O.A, İ_RSM_00019_00035_003, H-17-03-1322.

⁵⁶ B.O.A, BEO_002345_175851_001, H-20-03-1322.

nişanıyla 20 Temmuz 1914'te onurlandırılmıştır.⁵⁷ Bosnalı Salih Efendi'nin 1904 yılında kurduğu işletmeye,⁵⁸ 1950 yılında Ömer Sabancı yarı yarıya ortak olmasıyla Bossa Fabrikası kuruldu. 1953 yılında Bossa Fabrikası inşaatı tamamlandı.⁵⁹ Bu işleme, 1.1 milyon metrekare alana yayılmış 4 üretim tesisi ve 2.800 çalışanı ile Türkiye'nin en büyük entegre tekstil kuruluşlarından biriydi. Bu tesisi yılda 84.5 milyon metre yüksek kalite kumaş üretimine sahipti. Bosnalı Salih Efendi ait fabrika 1902 Adana'da kurulmuştur, un, buz ve pamuk üzerine üretim yapmaktaydı. Bu fabrikada yıllık üretim şu şekildeydi: 4.320.000 kilo un, 80.000 kilo buz, 2.325.000 kilo pamuk üretilmekteydi.⁶⁰

Alman Fabrikası

Almanya milli birliğini kurması ile Osmanlı coğrafyasındaki yer altı ve yer üstü zenginliklerini değerlendirmek için harekete geçmiştir. Almanlar da Çukurova'da yetişen pamuğun farkına varmışlardı. Burada bir fabrika kurmak için faaliyete geçtiler. Çukurova yurtdışı piyasalarda kendini göstermeye başlamasıyla yabancı şirketlerde bu alanda faaliyet göstermek için Adana'ya gelmişlerdir. 1905'te Dresten'de kurulan 8.200 Osmanlı Lirası Sermayeli Deutsche Levantinische Baumwolle Gessellschaft (DLBG) firmasını buna örnek verilebilir. Adana'da şirketi tarafından Çukurova pamuğunun ziraatının ıslahı için ve inşa edilecek olan pamuk fabrikası için mezkûr şirket namına gelen bazı eşyanın gümrük resminden istisnasına 26 Aralık 1906'da karar verildi.⁶¹ Yanmış pamuk fabrikası için Adana istasyonu civarında Yunan tebaasından Kosta Tripani ve Kara Yakub kerimesi Kalyoponin tasarrufunda bulunan 20 dönüm ham arazide Almanyalı George Mois tarafından ayrılarak üzerine bina inşasına ruhsat itasını istida eyledi. Alman Konsolosu da bu isteğin yerine getirilmesini istemiştir. Bu ruhsatın verme yetkisinin Adana Vilayeti olduğu 4 Nisan 1907'de bildirilmiştir.⁶² 18.000 küsür metre arazinin 700 metresi üzerine bir fabrika ve iki mağza yapılmasına 20 Temmuz 1907'de izin verilmiştir.⁶³ Adana'da inşa olunacak iplik ve bez fabrikası için celb edilecek olan alet ve adavatın bir defaya mahsus olmak üzere resm-i gümrükten muaf tutulması kararı 13 Mayıs 1907'de alınmıştır.⁶⁴ Alman Fabrikası 1908'de Adana Eski İstasyon'da kurulmuştur. Fabrika pamuk ve çırçır üretimi yapmaktaydı. 1928 yılında İstikbal Pamuk Şirketi'ne aitti. Bu fabrikada yıllık üretim şu şekildeydi: 1.962.500 top bez üretilmekteydi.⁶⁵

20. yüzyılın hemen başında Adana şehrinde sanayileşmenin getirdiği bir dizi problemle yavaş yavaş yüzleşmeye başlamıştır. Adana şehir içinde kalmış olan reji dairesine ait tütün fabrikası ve bu fabrikada çalışan işçilerin kaldığı binalar şehirde kargaşaya neden olmaya başlamıştır. Fabrikada çalışan kadın, erkek, çoluk çocuk işçiler şehir içinde uygun olmayan hal ve hareket içindeydi. Adana'nın düzen ve intizamını bozmaktaydı. Şehir sakinleri bundan rahatsız olmuşlardı. Belediye yasasına göre şehir içinde kalmış fabrikaların şehir dışında boş bir alana taşınması gündeme gelmiştir. Tütün fabrikası fabrika ve işçiler için uygun bir yer belirlenerek şehir dışına taşınması 3 Nisan 1904'te istenmiştir.⁶⁶ Bundan da anlıyoruz ki Adana şehri

⁵⁷ B.O.A, DH_KMS_00028_00029_004, B.O.A, DH_KMS_00020_00047_003.

⁵⁸ Bu fabrikanın kuruluş tarihi 318 olarak yani 1902 tarihli olarak kaydedilmiştir. Bkz; *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, s. 397.

⁵⁹ Sakıp Sabancı, *Bıraktığım Yerden Hayatım*, Doğan Kitap, İstanbul 2004, s. 113-114.

⁶⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, s. 396-397.

⁶¹ B.O.A, BEO_003224_241739_003, H-29-11-1325.

⁶² B.O.A, BEO_003024_226769_002, H-18-02-1325.

⁶³ B.O.A, DH_MKT_01186_00003_002, H-17-06-1325. B.O.A, BEO_003105_232826_001, H-09-06-1325.

⁶⁴ B.O.A, BEO_003056_229134_001, H-03-04-1325.

⁶⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, s. 396-397.

⁶⁶ B.O.A, DH_MKT_00847_00067_004, H-17-02-1322 .

sanayileşmenin getirdiği çarpık yerleşme ve kargaşadan nasibini aldığı bu problemlerin önüne geçilmesi için de bir dizi çalışmalar başlatıldığını görmektedir. Adana'da Bahçeşay mezrası olarak bilinen miri arazide okulu, karakolu ve diğer sosyal müessesleri olan mahalle teşkili ve bir Reji tütün fabrikası tesis edilmesi 9 Ağustos 1904'te kararlaştırıldı.⁶⁷ Şehir sanayileşmekle beraber gelişmekteydi.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Adana'da kurulan fabrikalar:⁶⁸

Lütfü ve Ali Efendilere ait fabrika 1902 yılında Adana Kuruköprü'de kurulmuştur. Fabrika, un, buz ve pamuk üzerine üretim yapmaktaydı. Bu fabrikada yıllık üretim şu şekildeydi: 1.925.000 kilo un, 1200.000 kilo buz, 2.073.600 kilo pamuk üretilmekteydi.

Hakverdi Zadelere ait fabrika 1893'te Adana Bakırcılar'da kurulmuştur. Fabrika un ve pamuk üzerine üretim yapmaktaydı. 125 beygir kuvvetindeydi. Bu fabrikada yıllık üretim şu şekildeydi: 1.116.000 kilo un ve 1.296.000 kilo pamuk üretilmekteydi.

Kanlı Fabrika 1892'de Adana Sepetli'de kurulmuştur. Fabrika un ve pamuk üzerine üretim yapmaktaydı. 1928 yılında Emlak-ı Milliye'ye aitti. 120 beygir kuvvetindeydi. Bu fabrikada yıllık üretim şu şekildeydi: 1.032.000 kilo un ve 97.000 kilo pamuk üretilmekteydi. Adana Ticaret Rehberi'ne göre 1924'te Zilanzade Mehmed Fuad Bey Fabrikası olarak geçmektedir.⁶⁹

Pabuççuoğlu 1908'de Adana Eski İstasyon'da kurulmuştur. Fabrika buz ve pamuk üzerine üretim yapmaktaydı. Madam Olombiy'ya aitti. 120 beygir kuvvetindeydi. Bu fabrikada yıllık üretim şu şekildeydi: 48.600 kilo buz ve 630.000 kilo pamuk üretilmekteydi.

Balıkçioğlu 1899'de Adana Yeni İstasyon'da kurulmuştur. Fabrika un ve pamuk üzerine üretim yapmaktaydı. 1928 yılında Arifzade Asım'a aitti. 120 beygir kuvvetindeydi. Bu fabrikada yıllık üretim şu şekildeydi: 1.160.000 kilo un ve 936.000 kilo pamuk üretilmekteydi.

Zotu Fabrikası 1899'da Adana Sepetli'de kurulmuştur. Fabrika, un, buz ve pamuk üzerine üretim yapmaktaydı. 1928 yılında Emlak-ı Milliye'ye aitti. 150 beygir kuvvetindeydi. Bu fabrikada yıllık üretim şu şekildeydi: 900.000 kilo un, 727.000 kilo buz, 735.600 kilo pamuk üretilmekteydi.

Boduroğlu 1900'da Adana Yeni İstasyon'da kurulmuştur. Fabrika un ve pamuk üzerine üretim yapmaktaydı. 1928 yılında Emlak-ı Milliye'ye aitti. 350 beygir kuvvetindeydi. Bu fabrikada yıllık üretim şu şekildeydi: 5.420.000 kilo un ve 878.000 kilo pamuk üretilmekteydi.

Hacıpaşa Zade Abidin Beğ, 1908'de Adana Eski İstasyon'da kurulmuştur. Fabrika Çiğityağı üretimi yapmıştır. Fabrika, Abidin Beğ'e aitti. Bu fabrikada yıllık üretim şu şekildeydi: 1.000.180 Çiğityağı, 4.000.720 küspe ve 800.600 sabun üretilmekteydi.

Hacı Yusuf Zade Efendi Evladı Fabrikası 1902 yılında kurulmuştur. Pamuk ve buz üretimi yapmaktaydı.⁷⁰

1889'da Mavromati ve ortakları Adana'da 60 çırçır makinesi ve 2,7000 iğne sahip bir iplik fabrikası kurmuştur.⁷¹

⁶⁷ B.O.A, DH_MKT_00882_00104_001, H-11-06-1322 .

⁶⁸ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, s, 396-397.

⁶⁹ Remzi Oğuz Arık, *Adana Ticaret Rehberi*, s, 129.

⁷⁰ Remzi Oğuz Arık, *Adana Ticaret Rehberi*, s,128.

⁷¹ Ayça Aslıhan Özügrurlu, *Adana'da Dokuma Sanayi Yapılarının Endüstri Mirası Kapsamında İncelenmesi*, Ç.Ü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana 2010, s, 102; B.O.A, MV_00057_00039_001;

Adana'da Ali Efendi tarafından inşa olunan pamuk ve dakik fabrikası için celb edilen alat ve edevatın gümrük resminden istisnasına 28 Nisan 1907 karar verildi.⁷²

Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'nin Kurulması

Anadolu şehirlerinde Hamidiye Sanayi Mektepleri açılmıştır. Adı geçen okullarda üretime dayalı mesleki ve teknik eğitim verilmiştir. Mekteb-i Sanayi ile şehirlerin iktisadi potansiyellerini harekete geçirmek ve böylece halkın ihtiyaçlarının yerel üretimle karşılanması hedeflenmiştir. Bu okullar milli imalat ve sanayi sektörünün gelişmesinde önemli bir görevi ifa etmiştir. Bu okullarda yetişen nesil, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemlerinin iktisadi kalkınmasında önemli bir işlevi yerine getirmiştir.

Adana'nın bir ziraat bölgesinde olması sebebiyle tarımda makineleşme hızla artmış ve bölgede birçok fabrika kurulmuş. Tarım ve fabrika makinelerini kullanacak ehliyet sahibi insanlara ihtiyaç duyulmuş. Bu makineleri kullanacak kişilere eğitim vermek için şehirde bir sanayi mektebinin kurulması elzem olmuştu. Adana ahalisinin istifade edeceği bir sanayi mektebin kurulması kararlaştırıldı. Adana'da Sanayi mektebi kurulmadan önce bir ıslahhâne faaliyet sürmekteydi. Bu mesleki okul 1868'de kuruldu.⁷³ Öğrenciler okulda debağât gibi birçok mesleki eğitim alıyordu.⁷⁴ Sultan II. Abdülhamid döneminde bölgenin tarım alanındaki potansiyelini çağın usul ve metotlarına göre değerlendirmek için eğitim alanında bir dizi çalışma yapılmıştır. Tarımda makineleşme hızla artmıştı. Bölgede bir çok fabrika kurulmuştur. Tarım ve fabrika makineleri kullanacak ehliyet sahibi insanlara ihtiyaç duyulmuş. Bu makineleri kullanacak kişilere eğitim vermek için şehirde bir sanayi mektebinin kurulması elzem olmuştur. Adana ahalisinin istifade edeceği bir sanayi mektebin kurulması istenmiştir. Adana'da belediyeye ait bahçe üzerine yapılan kız mektebinin pencereleri nehre bakmaktaydı. Bu nehirde erkekler kişisel temizlik ihtiyaçlarını gidermekteydi. Bu durum kız öğrencileri rahatsız etmekteydi. Bu yüzden kız mektebi başka bir yere nakledilmesi ve o binanın Sanayii Mektebi yapılması 1 Ocak 1895'te Adana valisi tarafından talep edilmiştir.⁷⁵ Hamidiye Sanayi Mektebi olarak 1900 yılında açılmıştır.⁷⁶ Adana Valisi tarafından 17 Kasım 1904 tarihinde Nafia Nezareti Celilesine gönderilen yazıda Hamidiye Sanayi Mektebi hakkında şunlar kaleme alınmıştır: *"Adana Vilayeti bir ziraat memleketi olup mektepte tesisi olunan sanainin en mühümünde ziraat istimal etmekte olduğu alet ve edevat ceride-i ziraatin tamir ve hatta tecdidini (yenileme) hizmet edecek bir mikyasda demircilik ve marangozluk olduğundan dolayı şu beş sene zarfında memleketin mühim ihtiyacını izale suretiyle mühim bir teraki göstermiş"*. Hamidiye Sanayi Mektebi'nden memleketçe pek ziyade faydalanılmaya başlanmıştır.

Adana Hamiye Sanâyi Mektebi Açılışı.⁷⁷

⁷² B.O.A, BEO_003043_228213_001, H-16-03-1325.

⁷³ B.O.A, MF_MKT_00550_00009_004, H-16-12-1318.

⁷⁴ B.O.A, MF_MKT_00025_00058_001, H-08-01-1292.

⁷⁵ B.O.A, DH_MKT_00336_00022_002, H-26-07-1312.

⁷⁶ "Sultan Abdülhamid Han Sani Efendimiz Hazretlerine yirmi beşinci devre-i cülus-u hümayunları hatıra-i şükranesi olmak üzere inayet-i mahsusa-i vilayetpenahiyeleriyle resm-i kuşatı icra kılınan ve nam-ı al-i hümayuna tesbitle ...olan Hamidiye Sanayi Mektebinin..." B.O.A, Y_MTV_00208_00008_002, H-01-07-1318.

⁷⁷ Servet-i Fünun 20. Cilt Sayı 504, s. 148.

Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'nin ilk açıldığı yılda kapasitesi 25 öğrenciydi. Bu kapasitenin artırılması ve mektebin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için Gün Han'ın geliri okula bağlanmasına karar verilmiştir.⁷⁸ Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'nin elli bin kuruş kadar masrafını karşılamak üzere piyango çekiliş yapılması 18 Ekim 1903'te kararlaştırıldı.⁷⁹ Adana Sanayi Mektebi'nin yerleşmesi ve ilerlemesi için 1906'da lisan bilen ve makina fennine vakıf müdür tayin edilmiştir.⁸⁰ Adana'da Seyhan Nehri üzerindeki köprüden geçen araba ve hayvanlarla koza ve pamuk nakleden hamallardan Hamidiye Mekteb-i Sanayi için vergi alınmaktaydı.⁸¹ Girid ianesi namıyla zebhiye⁸² vergilerine ilave edilerek tahsil edilmekteydi.⁸³ Devlet aynı zamanda bu okula dışarıdan getirilen alet ve edevat gümrük vergisinden muaf tutmaktaydı.⁸⁴ Çukurova'da ziraat ve çiftçiliğin mükemmelen ifa edilmesi için Hamidiye Sanayi Mektebi açıldı.⁸⁵ Adana Hamidiye Sınâî Mektebi Müdürü İhsan Efendi ile muhasebe memuru Muhtar Efendi'ye beş seneden beri okulun ilerlemesine ve gelişmesinde verdikleri hizmetlerden dolayı 5 dereceden birer kıta Meciye Nişanı verilmesine 17 Kasım 1904'te karar verilmiştir.⁸⁶ 1903 tarihinde Adana Numune Tarlası müdürü olan Emin Zihni Beyin teşvikiyle uzun ağaç kollu ve bir çift öküzle çekilen ve mekteb-i sanayide yaptırdığı pullukları bizzat köy köy dolaşmak suretiyle faydasını göstermiş, çiftçilerin bir kısmı (Güten) pulluğu adı vermiştir.⁸⁷ 12 Ağustos 1906'da Adana Numune Tarlası müdürü Emin Zihni Bey ve Adana Mekteb-i Sanayi

⁷⁸ B.O.A, Y_MTV_00208_00008_002, H-01-07-1318.

⁷⁹ B.O.A, ŞD_02132_00006_005, H-29-11-1321.

⁸⁰ B.O.A, BEO_002928_219547_001, H-27-08-1324.

⁸¹ B.O.A, DH_MKT_02739_00050_001, H-24-01-1327.

⁸² Eskiden kasapların kestikleri hayvanlar için ödedikleri vergidir.

⁸³ B.O.A, BEO_002003_150161_001, H-19-11-1320.

⁸⁴ B.O.A, BEO_003581_268505_002, H-04-06-1327.

⁸⁵ Salnâme-i Vilayet-i Adana, 1318, s. 253.

⁸⁶ B.O.A, İ_TAL_00368_00071_002, H-05-05-1323.

müdürü Merâkîzade Mahmut Bey, numune tarlalarında kullanılan ithal tarım makinalarını sanayi mektebinde benzerleri yapıldı. Yapılan 6 demirli pulluk Adana'da yerli üretimin ilk örnekleri oldu.⁸⁸

1900 Adana Salnamesi verilerine göre, Adana'da 1875 dükkân, 195 mağaza, 47 fırın, 27 han, 4 hamam, 55 değirmen, 9 fabrika ve 1 matbaa ticari faaliyette bulunmaktaydı.⁸⁹

Sonuç

Sanayi İnkılabının gerçekleştirildiği ilk üretim alanlarından biri dokumacılık sektörü olmuştur. Büyük ve seri üretim yapan dokuma fabrikaları yapılmıştır. Bu fabrikalarda insan gücü yerine buhar gücüyle işleyen dokuma tezgâhları kurulmuştur. Dokuma işini yapabilecek makineler icat edilmiştir. Osmanlı, sanayi inkılabının ruhunu yakalayamadığı için Batı'ya bağımlı olmuştur. Dokuma alanında kadim bilgi, tecrübe ve kültür birikimine sahip olan Osmanlı Devleti maalesef bu gelişmelere ayak uyduramayarak bu dönemi kaçırdı. Ülkede dokuma sanayi alanında önemli yatırımlar Sultan II. Abdülhamid döneminde Çukurova'ya yapıldı. Çukurova pamuğu değerlendirilmeye başlandı. Tarım sanayisi alanında modern usul ve metotlar kullanılmaya başlamıştır. Bölgede sanayi fabrikaları kurulmaya başladı. Sanayi tesislerinde çalışacak işçilerin eğitimini sağlayacak okullar açılmıştır. Adana sosyo-ekonomik alanda gelişme kaydetmeye başlamasının yanında sanayileşmenin getirdiği sorunlarla da yüzleşmeye başlamıştır. Adana'da Sultan II. Abdülhamid döneminde tarım ve hayvancılığın gelişmesi adına önemli adımlar atılmıştır. Bu dönemde Adana'ya yapılan yatırımlar Cumhuriyet döneminde şehrin bir sanayi şehri olmasında etkili olmuştur. Sultan II. Abdülhamid döneminde Adana şehrinin dokuma alanında gelişmesi için müteşebbisler devlet tarafından desteklenmiştir. Kurulacak olan fabrikaların alet ve edevatının dışarıdan temin edilmesinde kolaylık sağlanmıştır. Üretim makinelerinden gümrük vergisinde indirimle gidilmiştir. Bu durum aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin sanayi ve tarım makineleri konusunda dışa bağımlılığını da göstermekteydi. Bu durum Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemlerine de sirayet etmiştir. Bu gün Türk tekstil sanayi dünyada önemli bir yere gelmiştir. Bu başarı hikâyesine Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nin dokuma alanında kurulan işletmelerin katkıları olmuştur. Bu dönemde yerli makine sanayisi ülkenin ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak kalmıştır. Bu ihtiyaçlar dışarıdan temin edilmiştir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen ülkede üretim alanında makineleşme hızlanmıştır. Ülkeye yurtdışından teknoloji transferine ve bilgi aktarımına öncü oldu. Fabrikalar için arazi temini ve ruhsat işlerinde kolaylık sağlanmıştır. Adana şehri tarıma dayalı bir sanayi şehri olması noktasında önemli gelişmeler yaşanmıştır.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA);

Bâbîâli Evrak Odası (BEO),

2928_219547/2003_150161/3581_268505/2395_179616/3333_249947/1052_78827/1129_846_75/3105_232826/2142_160596/3043_228213/3056_229134/24_226769/737_55274/3224_2417_39/3002_225/124.

⁸⁷ FAİK (1934), "Türkiye'de Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi," Ziraat Gazetesi, 5/8: 235-241.

⁸⁸ Fâik (1934), "Türkiye'de Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi," Ziraat Gazetesi, 5/8: 235-241.

⁸⁹ Salnâme-i Vilayet-i Adana, Vilayet Matbaası, Adana 1318, s, 71.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 336_22/2739_50/180_29/2033_122/2141_14/2465_2/ 2515_113/2465_2/847_67/882_104/611_55/1186_3.

İrade Dahiliye (İ_DH), 998_78843.

İrade Meclis-i Mahsus (İ_MMS), 108_4627.

İrade Orman, Meadin (İ..OM), 7_16.

İrade Rüsûmat (İ_RSM), 19_35.

İrade Taltifat (İ_TAL), 368_71.

İrade Ticaret ve Nafia (İ_TNF), 16_2.

Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH_KMS), 28_29/20_47.

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF_MKT), 550_0009/25_58.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 57_39.

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM), 727_21.

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM), 727_21.

Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD), 2132_6/2114_19/ 1212_22/ 1223_46/1203_28/ 2723_28.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y_MTV), 208_8.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y_PRK_AZJ), 22_157.

Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y_A_HUS), 165_75.

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (B.C.A)

Kararlar Daire Başkanlığı, 30_18_1_2_40_75./ 30_18_1_2_39_63.

KİTAP VE MAKALELER

Adana Pamuk Kongresi Zabıt Ceridesi (1925), Matbaa-i Amire, İstanbul.

ADASO Adana Sanayi Odası (2008), Adana Sanayi Tarihi, Adana.

Anonim (1981), “Adana”, Yurt Ansiklopedisi. C.1., Anadolu Yayıncılık.

Arık, Remzi Oğuz (1340), Adana Ticaret Rehberi, Cihan Biraderler Matbaası İstanbul.

Baskıcı, Murat (2003), Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870 - 1914. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi , 58 (01), Ankara.

Bey Fuat (H 1320), “Çiftlik-i Hümayun-u Askeriyelerin Bazı Menazırını Havi Albüm”.

Candeğer, Ümmügülsüm (2019), İngiliz Konsolosluk Belgelerine Göre Adana (1900-1905). Sosyal Bilimlerde Yeni Araştırmalar-II Berikan Yayınevi, Ankara.

Ceyhan Kaymakamlığı (2000), Çukurova'nın Yükselen Yıldızı Ceyhan, Ceyhan Kaymakamlığı.

Faik (1934), “Türkiye’de Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi,” Ziraat Gazetesi, 5/8: 235-241, Ülkü Matbaası, İstanbul.

Fuhrmann Malte (2006), Der Traum vom deutschen Orient. Zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich 1911-1918, Campus, Frankfurt.

- Günay, Süha (1976), Adana Ovaları I. İstanbul Üniversitesi Yayın No 2162, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- Issawi, Charles(1966),, The Economic History of the Middle East 1800–1914, London: The Univ. of Chicago Press, Chicago.
- Kara, Hamdi (1989), Çukurova Endüstrisi, “Coğrafya Araştırmaları”, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Coğrafya Araştırmaları, Cilt 1-S,2, Ankara, ss, 193-227.
- Kütük, Abdurrahman (2013), *Kurtuluş Savaşı'nda Yukarı Çukurova*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Özüdoğru, Ayça Aslıhan (2010), Adana'da Dokuma Sanayi Yapılarının Endüstri Mirası Kapsamında İncelenmesi, Ç.Ü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.
- Sabancı, Sakıp (2014), Bıraktığım Yerden Hayatım, Doğan Kitap, İstanbul.
- Salnâme-i Vilayet-i Adana (H 1318), Vilayet Matbaası, Adana.
- Sümerbank Genel Müdürlüğü (1973), Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, Tisa Matbaası, Ankara.
- Tsapalos, Georges (1912), Walther Pierre, *Rapport Sur Le Domaine Imperial De Tchoucour-Ova, Vilayet D'Adana, Turquie D'Asie*, Paris.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928 (1928), Matbuat Müdiriyeti, İstanbul.
- Yaktı, Özlem (2013), “Amerikan İç Savaşı ve Adana: Pamuk Tarımının Adana'nın Modernleşme Sürecine Etkisi”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, sayı 54, s. 273-296.
- Yavuz, Nuri, (2012), “Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri”, Gazi Akademik Bakış Dergisi, C.5, S.10, Ankara, ss.113-127.